

विचारप्रणाली - महत्व आणि वर्गीकरण

साम्यवाद, समाजवाद, गांधीवाद, हिंदूत्ववाद, भांडवलवाद, उदारमतवाद, स्त्रीवाद अशा विविध विचारप्रणाली अस्तित्वात आहेत. जगातील सर्व समस्यांचे समाधान करून उत्तम जगण्याचा मार्ग आम्हीच दाखवतो असा प्रत्येक विचारसरणीचा दावा असतो. एखाद्या माणसाला एखाद्या विचारसरणीचा हा दावा पटतो तेव्हा तो त्या विचारसरणीचा अनुयायी बनतो. तो त्याप्रमाणे जीवन जगतो, त्याविचारसरणीचा प्रसार इतरांमध्ये करण्याचा प्रयत्न करतो. अनेक राजकीय पक्ष आपल्या पक्षाचा कार्यक्रम एखाद्या विचारप्रणालीच्या आधाराने ठरवितात. त्याचा त्यांना अभिमान असतो. ज्या पक्षांकडे विचारप्रणाली नसते त्यांची ते खिल्ली उडवतात.

प्रत्येक माणूस विचार करतो. विचार करणे हे माणसाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. माणूस हा विचार करणारा प्राणी म्हणूनच ओळखला जातो. असे असले तरी काही माणसांचे विचार महत्वाचे मानले जातात. त्यांना विचारवंत मानले जाते. त्यांच्या विचारांची विचारप्रणाली बनते, त्या विचारप्रणालीचे अनुयायी असतात. विचार कोणता आणि कोणत्या पातळीवर केला जातो हे महत्वाचे ठरते. साधारणपणे बहुसंख्य माणसे आपल्या वैयक्तिक विचारात बुडून गेलेली असतात. आपण आपले कुटुंब, फार तर काही मित्र यांच्या पलीकडे बहुतेकांचे बाह्य जगाशी फारसे संबंध नसतात. त्यांच्या वैयक्तिक समस्यांच्या पलीकडे त्यांना फारसे काही दिसत नाही किंवा त्यामध्ये रस नसतो. अशा लोकांच्या विचारांना समाजाच्या दृष्टीने फारसे महत्व नसते.

परंतु काही माणसे स्वतःच्या पलीकडे भोवतालच्या परिस्थितीचा, समाजाचा आणि जगाचा विचार करतात. या सर्वांच्या पुढील समस्यांचा विचार करतात आणि त्यांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा प्रयत्नांमधूनच विचारप्रणाली जन्म घेते.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो एकटा राहू शकत नाही. माणसे एकमेकांवर अवलंबून असतात. माणसे एकत्र राहतात, समविचारी माणसांचे गट निर्माण होतात. परस्परविरोधी गटांमध्ये संघर्ष होतो. साधनांची कमतरता आणि अमर्याद साध्ये यामुळेही संघर्ष अटळ बनतो. याशिवाय नैसर्गिक आपत्ती, पर्यावरणाचे प्रश्न या समस्या आहेतच. या सर्व पार्श्वभूमीवर अधिकात अधिक चांगले जगण्याची माणसाची धडपड कायमची सुरू असते. निसर्गावर आणि एकूणच प्रतीकूल आणि कठीण परिस्थितीवर मात करित माणसाने आजवरचा प्रगतीचा टप्पा गाठला आहे. विचारप्रणाली या धडपडीच्या प्रक्रियेत मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न करतात.

प्रत्येक नवी विचारप्रणाली अस्तित्वात असलेल्या विचारप्रणालीवर टीका करित मांडली जाते. नवी विचारप्रणाली जून्या विचारप्रणालीमधील दोष दाखवून देते. विचारप्रणालीमध्ये संघर्ष गृहीत आहे. प्रत्येक विचारप्रणाली समाजातील विशिष्ट गटाची बाजू मांडते. सर्वसमावेशक विचारप्रणाली हे केवळ स्वप्न असू शकते.

18 व्या शतकात मांडलेल्या उदारमतवादाने सरंजामशाही आणि राजेशाही व्यवस्थेवर टीका केली, त्यामधील दोष दाखवून दिले. त्याविरुद्धच्या संघर्षाला प्रेरणा दिली आणि भांडवलदारांचे राज्य प्रस्थापित केले. 19 व्या शतकात मांडलेल्या समाजवादी विचारप्रणालींनी भांडवलवादामधील दोष आणि मर्यादा दाखवून दिल्या आणि कामगारांच्या राज्याची शिफारस केली. गांधीवाद भांडवलवाद आणि समाजवाद या दोन्हीमधील मर्यादा दाखवून नवीन काही मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

विचारप्रणालीविषयी बरेच समज व गैरसमज आहेत.

1. विचारप्रणाली म्हणजे डबके.22

महात्मा गांधींच्या मते विचार म्हणजे झरा आणि विचारप्रणाली म्हणजे डबके. विचार झऱ्यासारखे प्रवाही असतात आणि विचारप्रणालीला डबक्यासारखे साचलेपण येते. त्यांचे सर्व लिखाण त्यांच्याबरोबरच जाळून टाकले जावे असे गांधींचे स्पष्ट मत होते. कारण त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे अनुयायी त्यांच्या विचारांच्या 'पोथ्या' बनवतील आणि त्याआधाराने कार्य करित राहतील अशी भीती त्यांना वाटत होती. माणसाने काळाप्रमाणे बदलले पाहिजे, प्रत्येक नव्या समस्येवर नव्याने विचार केला पाहिजे, एखाद्या जुन्या विचाराला किंवा ग्रंथाला प्रमाण मानून त्याप्रमाणे जगण्यामुळे समस्या सुटत नाहीत, त्या अधिक गुंतागुंतीच्या बनतात. एखाद्या विचार ज्या परिस्थितीत मांडला त्या परिस्थितीत तो योग्य असू शकेल पण तो सार्वत्रिक आणि सर्व वेळी उपयोगी पडेलच असे नाही.

धर्म ही एक विचारप्रणाली आहे. धार्मिक ग्रंथ हे माणसाने नाही तर ईश्वराने निर्माण केले असे मानले जाते. उदा. गीता भगवान कृष्णाने सांगितली, महमद पैगंबरांना साक्षात्कार झाला आणि त्यांनी कुराण लिहिले, तसेच येशूला साक्षात्कार झाला आणि त्याने बायबल लिहिले असे मानले जाते. वेदांना श्रुती असेही म्हटले जाते. श्रुत म्हणजे ऐकलेले. पुरातन काळातील ऋषींना समाधी अवस्थेत वेद ऐकू आले. त्यांनी ते मुखोद्गत केले, पुढच्या पिढीला दिले आणि नंतर कालांतराने लिहिले गेले. हे ग्रंथ माणसाने निर्माण केलेले नसल्यामुळे माणसांना ते बदलण्याचा अधिकार नाही, त्यांनी केवळ त्याप्रमाणे आचरण करून जीवन व्यतीत करायचे. अशाप्रकारे धर्म विचार शक्ती कुंठीत करतो.

2. विचारप्रणाली माणसाला जगाकडे बघण्याची दृष्टी देते.

जगात अनेक घटना घडत राहतात. प्रत्येक माणूस त्याच्या दृष्टीकोनातून त्या घटनेकडे पाहतो आणि आपले मत बनवितो. विचारप्रणाली माणसाला ही दृष्टी देते. कामगार आणि मालक संघर्षात साम्यवादाला कामगारांची बाजू रास्त वाटेल तर भांडवलवादाला मालकांची. साम्यवाद्यांच्या मते कामगारांना त्यांचे हक्क मिळणे अधिक महत्वाचे तर भांडवलवाद्यांच्या मते अधिक नफा मिळवणे सर्वात महत्वाचे.

3. विचारप्रणाली कार्य करण्यास प्रेरणा देते आणि कृतीचे समर्थनही करते.

विचारांच्या प्रभावामुळे माणसे कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात. एखादा नक्षलवादी गट पोलीस किंवा लष्कराच्या तळावर हल्ला करतो, अनेकांना मारतो आणि तळ उध्वस्त करतो. अनेकांचे जीव घेतल्याचा पश्चातापही त्यांना होत नाही. माणसांची हत्या करून गुन्हा केल्याची टोचणी त्यांना लागत नाही. कारण विचारप्रणाली जसे कार्यप्रवृत्त करते तसेच ती कृतीचे समर्थनही करते.

4. विचारप्रणाली सहसा बदल स्वीकारण्यास तयार नसते.

विचारप्रणालीमध्ये बदल करणे अत्यंत कठीण असते. नेत्याचा शब्द प्रमाण मानला जातो, अंतिम मानला जातो. काहीवेळेस भौतिक नुकसान झाले तरी अनुयायांना बदल करावासा वाटत नाही. आहरे आणि नाहीरे अशा दोनच वर्गात जगाचे विभाजन करता येते, बाकी सर्व गट फसवे असतात असे कार्ल मार्क्सचे मत होते. युरोपियन समाजाच्या पार्श्वभूमीवर त्याने ते मांडले होते. भारतीय साम्यवादी पक्षाने बराच काळ ते प्रमाण मानले होते. त्यामुळे जात आणि जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजातील वास्तव ते मानायलाच तयार नव्हते. वर्ग नष्ट करण्यावर भर दिला पाहिजे वर्ग नष्ट झाले की जाती आपोआप नष्ट होतील असे त्यांचे मत होते. जातीचे अस्तित्व नाकारल्यामुळे त्यांची राजकीय गणिते चुकली, त्याची फळे त्यांना भोगायला लागली आणि त्यानंतर बऱ्याच काळाने त्यांनी आपल्या विचारांमध्ये सुधारणा केली.

5. प्रत्येक विचारप्रणालीचा एक स्त्राईस्ट आणि बायबल असते.

उदा. साम्यवाद - कार्ल मार्क्स आणि त्याचा कॅपिटल हा ग्रंथ, इस्लाम - मुहम्मद पैगंबर आणि कुराण गांधीवाद - महात्मा गांधी आणि त्यांचे विचार. प्रत्येक विचारप्रणालीमध्ये आपल्या नेत्याला आणि त्याच्या विचारांना अनन्यसाधारण महत्व असते.

6. विचारप्रणाली अनेक पातळ्यांवर मांडलेली असते.

माणसांची आकलन क्षमता विविध प्रकारची असते. बुद्धीवंतांना सिद्धांत समजतात, मध्यमवर्गाला सोप्या शब्दात केलेली मांडणी रुचते तर कार्यकर्त्याला मुख्यतः घोषणा कळतात. त्यांना विशिष्ट रंगांचा, विशिष्ट चिन्हे असलेला झेंडा आपलासा वाटतो. त्यांना नेत्यांनी जाहीरसभामध्ये केलेली भाषणे अधिक आकर्षित करतात. ही विविधता लक्षात घेऊन प्रत्येक विचारप्रणाली विविध पातळ्यांवर मांडलेली असते. प्रत्येक विचारसरणी स्पष्ट करणारे जाडजूड क्लिष्ट भाषेत मांडलेले ग्रंथ असतात, सोप्या भाषेत मांडणी केलेल्या पुस्तिका असतात. नाटके, कथा आदी साहित्य प्रकारातून विचारप्रणाली मांडण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. तसेच चिन्हे आणि घोषणाही असतात. मुलायमसिंग यादव यांच्या समाजवादी पक्षाने जाणिवपूर्वक आपल्या पक्षाच्या झेंड्याचा रंग हिरवा निवडलेला दिसतो. भाजप आणि शिवसेनेचा भगव्या रंगावर भर असतो. भारतीय संस्कृतीमध्ये कमळाला खूप मोठे स्थान आहे. त्यामुळे भाजपने कमळ हे पक्षाचे चिन्ह निवडले आहे.

विचारप्रणालीचा अंत (End of Ideology)

1950 मध्ये डॅनियल बेल यांनी आपल्या पुस्तकातून हा विचार प्रथमतः मांडला. त्यांच्या मते जगातून विचारप्रणालींचे अस्तित्त्व संपलेले आहे, विचारप्रणालींचे युग सरलेले आहे आणि या पुढे जग केवळ वास्तविक मार्गाचा वापर करून आपले प्रश्न सोडवेल. साम्यवादाच्या विरोधात भांडवलवाद्यांनी आणि उदारमतवाद्यांनी मांडलेली ही एक विचारप्रणालीच आहे.